

УДК 342.41

Л. Л. Лабенська, доцент кафедри
загальноправових дисциплін
Дніпропетровського гуманітарного університету

КОНСТИТУЦІЙНИЙ ПРОЦЕС: ОСНОВНІ ВИДИ ТА ЗМІСТ

Розглянуто види конституційного процесу, які, на погляд автора, розмежуються за сферою їх застосування, змістовними характеристиками та ознаками.

Ключові слова: конституційний процес; конституційне судочинство; конституційна юрисдикція.

In article discusses types of constitutional process, which, in the opinion of the author are differentiated depending on the scope of use, content characteristics and features.

Key words: constitutional process; constitutional litigation; constitutional jurisdiction.

Постановка проблеми. Актуальність теми зумовлена насамперед тим, що сучасна юридична наука не має єдиного трактування та розуміння терміна “конституційний процес”. Його використання в різних векторах дослідження породжує й різнотлумачення. Досить часто він вживається як синонім до термінів “конституційна юрисдикція”, “конституційне судочинство”, “конституційна реформа” або “конституційне провадження”.

Процеси, що відбуваються в сучасному українському суспільстві, потребують розкриття, з’ясування та глибокого розуміння самого поняття “конституційний процес” як для наукових розробок, так і для практики застосування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремим питанням дослідження “конституційного процесу” в його різноманітних значеннях присвятили свої праці такі вітчизняні фахівці, як О. Денісова, П. Євграфов, А. Крусян, І. Куненко, П. Мартиненко, М. Орзіх, П. Рабінович, В. Погорілко, В. Тацій, М. Тесленко, В. Тихий, П. Ткачук, О. Фріцький, Л. Юзьков та ін.

Серед не вирішених раніше частин загальної проблеми – дослідження значення терміна “конституційного процесу” – залишається необхідність розмежування змісту цього поняття і тих, що найчастіше використовуються як синоніми “конституційна юрисдикція”, “конституційне судочинство”, “конституційна реформа” або “конституційне провадження”.

Мета статті – визначення основних напрямів застосування терміна “конституційний процес” у наукових дослідженнях і практичної реалізації через виявлення та обґрунтування його сутнісних ознак.

Виклад основного матеріалу. Чи не єдине в українській довідковій літературі визначення конституційного процесу в словнику термінів конституційного права П. Шляхтуна: “Конституційний процес – 1) процес розробки проекту, обговорення і прийняття конституції; 2) діяльність конституційних судів і квазісудових

© Л. Л. Лабенська, 2016

органів конституційного контролю із розгляду й вирішення конституційно-правових спорів і справ про конституційні правопорушення” [1, 207].

Дещо інше визначення подано у російському виданні великого юридичного словника: “Конституційний процес – 1) у широкому сенсі вся діяльність вищих органів державної влади, що відбувається у формах, установлених нормами конституційного права, а також процес розвитку й удосконалення всіх конституційно-правових інститутів у конкретному суспільстві або у світі в цілому; 2) у вузькому сенсі врегульована процесуальними нормами конституційного права діяльність конституційних судів і квазісудових органів конституційного контролю із розгляду і вирішення конституційно-правових спорів і справ про конституційні правопорушення. У цьому випадку застосовний також термін “конституційно-судовий процес” [2, 304].

Вважаємо, що найбільш вдала класифікація ознак змістовності конституційного процесу здійснена колективом авторів посібника “Конституційний процес та особливості реалізації реформ в Україні”. Вони вважають, що конституційний процес (від лат. *processus* – “проходження, просування вперед”) – це встановлений нормами конституційного права порядок здійснення його суб’єктами діяльності зі створення, тлумачення та реалізації конституційно-правових та інших юридичних норм, спрямований на реалізацію матеріальних норм конституційного права в ході виконання цими суб’єктами своїх обов’язків і повноважень, здійснення окремими з них своїх прав і законних інтересів.

Сутність конституційного процесу проявляється в таких його рисах: обумовлений одночасністю виникнення й узгодженістю дії процесуальних норм з матеріальними нормами, здійснення яких ці процесуальні норми забезпечують; потребує відповідності законодавчого рівня процесуальних норм законодавчому рівню відповідних норм матеріального права; не суперечить положенням норм конституційного права, здійснюється у повній відповідності з ними; містить імперативну складову, встановлюючи такий процедурно-процесуальний порядок, який передбачає бажаний варіант реалізації конституційних прав і обов’язків і за якого, однак, в окремих випадках праввідносин кожен суб’єкт одержує можливість самостійно і на власний розсуд, але в межах закону, обирати один з альтернативних шляхів такої реалізації; ґрунтується на принципах демократизму і законності, пріоритету прав і свобод громадян; має системний характер, що забезпечує ефективну й оптимальну організацію конституційно-процесуального регулювання, його послідовність і строковість.

Отже, конституційно-процесуальні норми, формуючи конституційний процес, мають визначати цільове призначення останнього, тип регульованих відносин, коло осіб, що є безпосередніми учасниками цього процесу, дії, що мають ними здійснюватися, строки і черговість здійснення цих дій, а також правові засоби, якими забезпечується функціонування цього процесу.

Розкриваючи зміст конституційного процесу, доцільно також визначити місце процесуальних норм у правовій системі суспільства.

Урегульованість правової діяльності процесуальними нормами, її якісний ступінь залежить від важливості відповідних соціальних відносин для суспільства, їх складності та багатогранності, імперативного чи диспозитивного характеру регулювання матеріальних правових норм, низки інших об’єктивних і суб’єктивних факторів. Оскільки конституційне право врегульовує найважливіші для суспільства

соціальні відносини, які відзначаються складним політико-правовим характером і багатогранною структурною будовою, імперативним характером правового регулювання, логічно припустити, що конституційний процес як такий має визначальний характер для держави і всього суспільства [3, 5–7].

Поняття конституційного процесу в науці конституційно-процесуального права прийнято розглядати в широкому і вузькому розумінні.

У вузькому розумінні конституційний процес традиційно розуміють як установлення законом порядок розгляду і вирішення справ органами конституційного судочинства за конституційними поданнями і зверненнями суб'єктів конституційного процесу. Також під конституційним процесом інколи розуміють процедуру притягнення окремих суб'єктів конституційних відносин до конституційно-правової відповідальності, а іноді конституційний процес взагалі зводять до процесу розробки і прийняття конституції та конституційних законів як правової підвалини процесу державного будівництва, іншими словами, основи вже державотворчого процесу.

У широкому ж розумінні конституційний процес розглядають як урегульовану конституційно-процесуальними нормами діяльність органів публічної влади та їх посадових осіб, інших уповноважених суб'єктів, спрямовану на реалізацію матеріальних норм конституційного, а також деяких інших, суміжних з ним галузей права, в ході створення, тлумачення та реалізації правових норм, що становлять юридичну основу цих галузей права.

Виходячи з визначення конституційного процесу як встановленого конституційними нормами порядку здійснення діяльності зі створення, тлумачення та реалізації конституційно-правових та інших юридичних норм, спрямованого на досягнення певного соціального чи правового результату, доцільно класифікувати конституційний процес за видами правової діяльності на правотворчий, правотлумачний і правореалізаційний.

Конституційно-правотворчий процес – це встановлений нормами конституційного права порядок діяльності суб'єктів конституційних відносин з аналізу та оцінювання правових потреб суспільства, формування і прийняття відповідних і адекватних суспільному розвитку правових рішень і актів.

Залежно від видів правотворчості і характеру її суб'єктів можна виділити законодавчий, виборчий, референдний процес (останні два розглядають також і з позицій правореалізаційної діяльності, якщо вважати участь громадян у цих процесах процедурою реалізації своїх політичних прав, передбачених конституцією).

Відтак, у правотворчому процесі беруть участь органи публічної влади, а також народ як єдиний її законний носій.

Правотлумачний процес – це встановлений нормами конституційного права порядок діяльності суб'єктів конституційних відносин, спрямований на з'ясування змісту правових норм та його роз'яснення іншим суб'єктам з метою правильної та ідентичної реалізації ними цих норм права. У правотлумачному процесі провідна роль належить органам конституційного судочинства.

Правореалізаційний процес – це встановлений нормами конституційного права порядок діяльності суб'єктів конституційних відносин з використання, виконання, дотримання і застосування норм конституційного права, спрямований на

використання цими суб'єктами наданих їм прав, виконання покладених на них обов'язків, утримання від учинення заборонених дій та несення відповідальності за правопорушення. До правореалізаційного процесу можна зарахувати процедури і механізми реалізації громадянами своїх конституційних прав і свобод, виконання ними своїх конституційних обов'язків, процедуру притягнення суб'єктів конституційних відносин до конституційно-правової відповідальності тощо [3, 5].

Іншої думки щодо співвідношення та синонімічності понять “конституційний процес”, “конституційна юстиція”, “конституційний контроль”, “конституційне судочинство” та “конституційне провадження” дотримуються М. М. Денісова та О. С. Денісова. Вони вважають, що, поняття “конституційна юстиція” означає діяльність із забезпечення верховенства конституції, захисту прав і свобод особи, вирішення конфліктів між гілками влади, яку здійснюють не лише конституційні суди, але й суди загальної юрисдикції, правоохоронні та інші юридичні органи держави [4, 88].

“Конституційну юрисдикцію” традиційно розуміють у двох значеннях: 1) як діяльність судових і квазісудових органів, спрямовану насамперед на визначення відповідності певного кола правових актів конституції, а також на реалізацію деяких інших повноважень; 2) як сферу компетенції судових і квазісудових органів, що зумовлює зміст їх вищезазначеної діяльності. Наведене поняття синонімічне поняттю “конституційний контроль”, яке інтерпретується як спеціалізована діяльність органів державної влади, пов'язана з перевіркою відповідності правових актів Конституції [5, 167].

“Конституційний контроль” в Україні тлумачиться деякими авторами як контроль за діяльністю органів державної влади, що здійснюється уповноваженим Конституцією України єдиним органом конституційного контролю в Україні – Конституційним Судом України. Використовуючи поняття “конституційне правосуддя”, мають на увазі, як правило, особливу систему законодавства, яке регулює статус конституційних судів у судовій системі країни, особливу юридичну природу їх актів, а головне – судово-процесуальну форму здійснення правосуддя з питань конституційного контролю [6, 204].

Поняття “конституційне правосуддя”, “конституційне судочинство” і “конституційне провадження” розглядаються в нормативно-правових актах та юридичній літературі як синоніми. Так, наприклад, відповідно до положень ч. 3 ст. 124 Конституції України судочинство здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції [7].

Свою чергою, під “конституційним провадженням” у літературі розуміють сукупність процесуальних дій щодо розгляду і вирішення справ у Конституційному Суді України. Процедуру вирішення Конституційним Судом справ, зарахованих до його компетенції, називають конституційним судочинством [8, 108].

Таким чином, майже кожне з наведених визначень містить декілька аспектів, які свідчать про їх дуалістичну правову природу. З одного боку, ці явища виражаються у динамічному (діяльнісному) аспекті, а з іншого – в статутарному (процесуальній формі). Наведені характеристики – це складові конституційного юрисдикційного процесу.

У сучасній фаховій літературі існують різні погляди на питання співвідношення конституційного юрисдикційного та конституційного процесів. Автори ото-

тожнюють ці явища або висвітлюють фундаментальну роль конституційного юрисдикційного процесу щодо конституційного.

Наприклад, вітчизняний учений С. В. Ківалов у контексті аналізу особливостей конституційного процесу в Україні акцентує увагу на діяльнісних характеристиках Конституційного Суду України як функціонально-прикладному аспекті конституційного процесу [9, 44].

Інші автори ототожнюють конституційний юрисдикційний процес з конституційним процесуальним правом, причому як самостійною галуззю права, обмежуючи його предмет правового регулювання лише відносинами, що виникають переважно у зв'язку із функціонуванням органу конституційної юрисдикції – Конституційним Судом України. Так, конституційно-процесуальне право розглядається в трьох значеннях: 1) як самостійна галузь права; 2) як наука; 3) як навчальна дисципліна. Причому в розгляді навчальної дисципліни автори виділяють загальну та особливу частини конституційно-процесуального права та їхні інститути. Інститутами загальної частини тут виступають інститути правової охорони Конституції України Конституційним Судом України, судами загальної юрисдикції, главою держави, парламентом тощо; інститут конституційного контролю; інститут організації діяльності Конституційного Суду України. Особлива частина містить норми й правові інститути, якими встановлено процесуальний порядок здійснення правосуддя Конституційним Судом України, особливість провадження з окремих справ. Наприклад, інститут стадій конституційного судочинства; інститут процесуальних строків; інститут доказів; інститути учасників конституційного судочинства; інститут порядку звернення до Конституційного Суду України; інститут підготовки справи до розгляду; інститут процедури розгляду справ у Конституційному Суді України; інститут рішень Конституційного Суду України; інститут проваджень у справах щодо конституційності законів та інших правових актів тощо пропонуються в рамках особливої частини [10, 29].

Російський учений І. А. Кравець виокремлює судово-конституційний процес (конституційне судочинство) й обґрунтовує його як самостійну галузь права, спрямовану на забезпечення реалізації компетенції (конституційної юрисдикції) конституційного суду. Водночас, на думку автора, судовий конституційний процес (конституційне судочинство) має власний юридичний зміст, свою логіку розвитку й закономірності буття. Конституційне судочинство як єдність процесуальної діяльності та процесуальних правовідносин є формою, способом існування, реалізацією норм матеріального судово-конституційного права. Судово-конституційний процес (конституційне судочинство) – це обов'язкова умова, поза якою судово-конституційне матеріальне право не існуватиме, діятиме як ефективний засіб упорядкування, організації суспільних відносин [11, 177].

Зміст кожного із проаналізованих вище понять навантажений динамічними та статутарними властивостями, які домінують. Це проявляється в перевазі динаміко-діяльнісних, функціональних характеристик або статутарних, юридико-інструментальних. Ці поняття мають співвідноситись як “матеріальне” і “процесуальне”. Звідси багатоаспектність конституційного юрисдикційного процесу проявляється у двох основних зрізах.

1. Конституційний юрисдикційний процес як процесуальна форма конституційного правосуддя (статутарний аспект). Конституційний юрисдикційний процес – це

спосіб захисту конституційних прав, свобод людини і громадянина. Конституційний юрисдикційний процес – це спосіб реалізації конституційних повноважень суб'єктів щодо реалізації, охорони та захисту Конституції України. Конституційний юрисдикційний процес – це форма діяльності органу державної влади, єдиного органу конституційної юрисдикції – Конституційного Суду України. Метою такої інтерпретації конституційного юрисдикційного процесу є висвітлення зв'язку з конституційно-процесуальною формою, яка є масштабнішою щодо явища, що розглядається.

2. Конституційний юрисдикційний процес як конституційне провадження (динамічний аспект). Конституційний юрисдикційний процес – це один з видів судового процесу (судочинства), процедурно-процесуальний порядок розгляду справ у Конституційному Суді України, регламентований Конституцією України, Законом України “Про Конституційний Суд України” та регламентом Конституційного Суду України. Як різновид судового процесу останній має всі традиційні ознаки. Зокрема, він здійснюється відповідно до принципів судочинства; регламентується конституційними процесуальними нормами; є владною діяльністю уповноваженого суб'єкта – Конституційного Суду України; структурований, тобто складається із процесуальних стадій; відбувається в рамках визначених процесуальних строків; формально фіксований, тобто закріплюється у документально оформлених правових актах різноманітними технічними засобами тощо. Регламентованість конституційного юрисдикційного процесу полягає у визначеному Конституцією України, розд. II “Конституційне провадження” і розд. III “Особливості конституційного провадження” Закону України “Про Конституційний Суд України”, регламентом Конституційного Суду України порядку здійснення конституційного судочинства. Структура конституційного юрисдикційного процесу складається зі стадій та етапів конституційного юрисдикційного процесу. Стадіями конституційного юрисдикційного процесу є стадії конституційного провадження. Це впливає зі змісту положень конституційного законодавства. Конституційний юрисдикційний процес складається з таких процесуальних стадій: 1) внесення звернень до Конституційного Суду України; 2) попередня перевірка звернень і підготовка справи до розгляду; 3) розгляд звернень, щодо яких відкрито конституційне провадження; прийняття підсумкового рішення; 4) прийняття рішень і висновків Конституційного Суду України та їх офіційне оприлюднення.

Таким чином, конституційний юрисдикційний процес є окремим видом судочинства в Україні, видом юрисдикційного процесу, оскільки має всі традиційні ознаки. Водночас конституційний юрисдикційний процес відзначається певними особливостями, що пов'язано з компетенцією Конституційного Суду України. Конституційний юрисдикційний процес – сполучна ланка між конституційним матеріальним і конституційним процесуальним правом. Водночас конституційний юрисдикційний процес не виступає єдиним взаємозв'язком між останніми, оскільки це різновид конституційного процесу, але не зводиться до нього. Конституційний юрисдикційний процес – це один із зовнішніх проявів конституційно-процесуальної форми, яка за своєю природою має диференційований і багатоаспектний характер. Під таким кутом зору він включає вищезазначені основні аспекти, які обумовлюють існування відповідних процесуальних норм та інститутів (напри-

клад, інститут призначення суддів Конституційного Суду України; інститут конституційного провадження; інститут конституційної діяльності (порядку внесення змін до Конституції України). Вищенаведені положення розкривають зміст і характер співвідношення конституційного юрисдикційного та конституційного процесів; свідчать про плюральну природу конституційного юрисдикційного процесу – наявності як динамічних, так і статутарних ознак; висвітлюють характерні риси і власливості конституційного юрисдикційного процесу як різновиду конституційного процесу. В рамках функціонування конституційного юрисдикційного процесу втілюються правореалізаційний, правозахисний, правотворчий, правозастосовний, регламентаційний та юрисдикційний аксіологічно-функціональні аспекти конституційного процесу [12, 177].

Відомий науковець І. Куненко, яка присвятила всебічному та ґрунтовному дослідженню поняття “конституційного процесу” значну кількість своїх наукових праць, аналізує один з видів конституційного процесу за його класифікаційними ознаками і визначає, що “конституційний процес” – це законодавча діяльність, яку здійснюють органи державної влади, безпосередньо громадяни або спеціально уповноважені органи чи суб’єкти з метою вироблення, ухвалення і введення в дію Конституції, а також внесення змін конституційного закону.

Види конституційного процесу, на наш погляд, визначаються за способами його реалізації (як прийняття Конституції чи як внесення змін до Конституції); за суб’єктами конституційного процесу (конституційний процес, що здійснюється одноосібно главою держави (октроїрування), конституційний процес, що здійснюється народом у формі установчих зборів чи референдуму, та процес, що здійснюється парламентом, урядом); з погляду отриманого результату; за видом акта (Основний Закон, конституційний закон); за змістом конституційного закону (внесення змін до Конституції, введення в дію Конституції, припинення чинності Конституції чи конституційного закону) [13, 177].

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Основним критерієм поділу “конституційного процесу” на окремі види є його сутнісні ознаки.

Залежно від сфери застосування та практичної реалізації відповідних елементів “конституційного процесу” можна розглядати його зміст у різновекторних напрямках, що було доведено вище.

Значна кількість вітчизняних науковців, які присвятили свої праці “конституційному процесу”, використовує цей термін саме як характеристику систем відповідних подій, що відбувалися протягом певного терміну (етапи процесу) та передували або безпосередньо й були часом прийняття Конституції України. Звідси й виникають поняття: “етапи конституційного процесу”, “стадії конституційного процесу”, “сучасний конституційний процес”. Тобто розглядається суто історичний вектор цього визначення. Прикладами такого трактування є праці Р. О. Мартинюка, В. В. Речицького, І. М. Сопілко, А. В. Стрижака та ін.

Дехто з фахівців трактує “конституційний процес” як процес прийняття, внесення змін або реформування Конституції України.

Заслуговує на підтримку й судження про те, що “конституційний процес” є відповідною діяльністю органів публічної влади, яка врегульована конституційно-процесуальними нормами з метою реалізації матеріальних норм конституційного права.

Але в будь-якому випадку основним критерієм змістовного визначення “конституційного процесу” залишається перелік його основних ознак, елементів і характерних рис.

Таке різноманіття уявлень про конституційний процес не сприяє чіткому визначенню його поняття, видів, форм реалізації тощо, а отже, гальмує наукову розробку конкретних механізмів його реалізації, не допомагає виробленню обґрунтованих теоретичних рекомендацій для практики його здійснення. Тому надзвичайно важливо визначити критерії класифікації конституційного процесу та провести його класифікацію за обраними критеріями.

Список використаних джерел:

1. Шляхтун П. П. Конституційне право : словник термінів / Шляхтун П. П. – К. : Либідь, 2005. – 568 с.
2. Большой юридический словарь / под ред. А. Я. Сухарева, В. Д. Зорькина, В. Е. Крутских. – М. : ИНФРА-М, 1998. – 790 с.
3. Конституційний процес та особливості реалізації реформ в Україні : навч.-метод. матеріали / Ю. В. Баскакова, П. В. Качанова, О. М. Руденко, Г. О. Усатий. – К. : НАДУ, 2013. – 88 с.
4. Крусян А. Роль та значення конституційних законів у системі сучасного українського конституціоналізму / А. Крусян // Вісник Львівського ун-ту. – 2009. – Вип. 48. – С. 88–94.
5. Шаповал В. М. Сучасний конституціоналізм : монографія / В. М. Шаповал. – К. : Юридична фірма “Салком”, 2005. – 560 с.
6. Кравченко В. В. Конституційне право України : навчальний посібник / Кравченко В. В. – Вид. 4-те. – К. : Атіка, 2007. – 592 с.
7. Конституція України : Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
8. Стецюк П. Б. Основи теорії конституції та конституціоналізму. Частина перша : посібник для студентів / Стецюк П. Б. – Львів : Астролябія, 2003. – 158 с.
9. Ківалов С. В. Межі та процедура конституційних перетворень в Україні / С. В. Ківалов // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 2 (7). – С. 43–47.
10. Приходько Х. Конституційний процес як самостійний вид юридичного процесу / Х. Приходько // Право України. – 2008. – № 6. – С. 29–31.
11. Кравец И. А. Российский конституционализм: проблемы становления, развития и осуществления / Кравец И. А. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. – 675 с.
12. Денісова М. М. Конституційний процес в Україні: поняття та особливості / М. М. Денісова, О. С. Денісова // Вісник Донецького національного університету. Серія В: Економіка і право. – 2013. – Вип. 1. – С. 222–224.
13. Куненко І. С. Конституційний процес як вид законодавчого процесу [Електронний ресурс] / І. С. Куненко // Форум права. – 2013. – № 4. – С. 232–236. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2013_4_40.pdf